

PERFORMATIVITEIT, TIJD EN ASPECT IN HET SLAVISCH: EEN DIACHROON PERSPECTIEF

Jaap Kamphuis

0 Inleiding

Uitingen als *Ik beloof dat ...* of *Ik beveel je om ...* weten al decennialang de gemoederen binnen de Slavische aspectologie bezig te houden. Dit soort uitingen wordt wel SPEECH ACT genoemd, in het Nederlands TAALHANDELING, oftewel een uiting die niet een handeling beschrijft, maar die zelf de handeling is. Het boek van Austin *How to do things with words*, uit 1962, is voor de moderne linguïstiek meestal het startpunt van de discussie over dit soort taalgebruik, dat ook wel PERFORMATIEF wordt genoemd.

Sloveense filosofen discussiëren echter al sinds het eind van de 19de eeuw over de vraag of taalhandelingen met een perfectief (PF) werkwoord gedaan dienen te worden, of met een imperfectief (IPF) (Žagar 2005). In die discussie komt zelfs de vraag naar boven of performatief taalgebruik in het Sloveens überhaupt mogelijk is. Verkondigers van het idee dat dat inderdaad niet mogelijk is, gebruiken daarvoor de volgende redenering: PF werkwoorden kunnen in het presens niet aan een handeling refereren die plaatsvindt gelijktijdig met het spreekmoment (de taalhandeling dus), terwijl een IPF werkwoord, wat juist uitermate geschikt is om aan te geven wat er op het spreekmoment gebeurt, weer als nadeel heeft dat het geen totale handeling kan aanduiden, waardoor het de vraag is of de taalhandeling wel als geslaagd, of “afgerond”, gezien kan worden.

Performatief taalgebruik duikt niet alleen op in discussies binnen afzonderlijke Slavische talen, maar speelt ook een rol in onderzoek naar verschillen tussen de moderne Slavische talen, waarbij voornamelijk de rol

van het werkwoordsaspect en ook de interactie daarvan met het tijdsysteem onder de loep wordt genomen (Galton 1976; Dickey 2000).

Het is opvallend dat de moderne Slavische talen sterk verschillen in performatief taalgebruik, vooral op het gebied van het werkwoordsaspect. De vraag die in dit artikel centraal staat is daarom: waar komt die diversiteit tussen deze sterk verwante talen vandaan? In het vervolg van dit artikel laat ik zien hoe het tijd- en aspectsysteem en de historische ontwikkeling daarvan allemaal van invloed zijn op de manier waarop taalhandelingen in de individuele Slavische talen worden vormgegeven. Daarvoor kijk ik eerst kort naar performatief taalgebruik in een aantal moderne Slavische talen, met ook een uitstapje naar het Klassiek Grieks. Daarna volgt een analyse van het oudste ons overgeleverde taalmateriaal op het gebied van taalhandelingen in het Slavisch, het Oudkerkslavisch (OKS), waarbij er ook oog is voor de verhouding met het Byzantijns Grieks. Die analyse is met name van belang voor een inzicht in de diachrone ontwikkeling van performatief taalgebruik. Ten slotte laat ik zien hoe de gevonden verschillen passen in de theorieën van Barentsen (1995, 1998) en Dickey (2000) over de betekenis van het werkwoordsaspect en hoe bepaalde verschillen die niet logisch voortvloeien uit die theorieën, wel te verklaren zijn wanneer de onderlinge verhouding van tijd en aspect en de specifieke ontwikkeling daarvan in de verschillende werkwoordsystemen er bij betrokken wordt. Hierbij zal ik voornamelijk ingaan op de specifieke ontwikkeling van het Sloveens, die zowel uniek als zeer illustratief blijkt te zijn.

1 Performativiteit in de moderne Slavische talen

De praktijk van performatief taalgebruik in het Sloveens trekt zich weinig aan van bovengenoemde taalfilosofische discussie; taalhandelingen in het Sloveens komen zowel met PF werkwoorden als IPF werkwoorden voor. Het Sloveens is daarbij wel bijzonder; in andere Slavische talen komen veel minder PF werkwoorden voor in taalhandelingen dan in het Sloveens. Het Macedonisch en Bulgaars (en in mindere mate het Servisch en Kroatisch) staan wat dat betreft het verst van het Sloveens af, in die talen komt het PF

presens in performatief taalgebruik namelijk niet voor (Galton 1976: 95; Dickey 2000: 201).

In het Sloveens is het dus goed mogelijk een PF presensvorm te gebruiken om iemand te bedanken:

- (1) SL   Zahvalim^{pf, pres} se.
          Bedankt. (Dickey 2000: 178, vertaling JK)

Maar wanneer een Sloveen iets *beloofd*, zal hij dat bijvoorbeeld eerder met een IPF presens doen:¹

- (2)   Obljubljam^{ipf, pres}.
          Ik beloof het. (Žagar 2005:2, vertaling JK)

In het Macedonisch komt het PF presens helemaal niet voor in performatief taalgebruik; in het Macedonische equivalent van voorbeeld 1 vinden we dan ook een IPF werkwoord:

- (3) MK   Ви се *заблагодарам^{pf, pres} /заблагодарувам^{ipf, pres}.
          Dank u.

Er zal echter geen Macedoniër zijn die daarbij het gevoel krijgt dat hij niet daadwerkelijk bedankt heeft. Het gebruik van een IPF werkwoord draagt dus noch in het Sloveens, noch in het Macedonisch bij aan een gevoel van “niet-afgerond” zijn van de taalhandeling, met andere woorden: IPF werkwoorden in Slavische talen blijken in staat te zijn om totale handelingen weer te geven.²

Andere Slavische talen staan in meer of mindere mate het gebruik van PF presens in taalhandelingen toe. In het Russisch blijft dat voornamelijk beperkt tot een aantal VERBA DICENDI, zoals in het volgende voorbeeld:

- (4) RU   Ты дурак. Вот что тебе скажу^{pf, pres}.
      EN   You're stupid. I'll tell^{fut} you that much. (Dickey 2000: 178)

Nu is de bekendste functie van het PF presens in het Russisch de futurumfunctie, net als in de andere Oost-Slavische en in de West-Slavische

talen. Met dat gegeven in het achterhoofd is het interessant om te zien dat in het Engels deze zin (ook) vertaald wordt met een futurumvorm. De nauwe verbondenheid tussen futurumfunctie en performatief taalgebruik is onderzochers die zich met het gebruik van het PF presens in het Slavisch hebben beziggehouden niet ontgaan (e.g. Koschmieder 1930; Kopečný 1962; Galton 1976; Dickey 2000). Dickey (2000: 201) merkt bijvoorbeeld op dat het geen toeval mag heten" dat juist de talen die voor de futurumfunctie een andere vorm gebruiken dan het perfectief presens, ook de talen zijn waarin het perfectief presens niet gebruikt wordt voor taalhandelingen. Galton (1976: 93) spreekt in dezen zelfs van "interference between the aspectual and temporal systems".

Deze interferentie tussen tijd en aspect blijkt niet alleen tot de Slavische talen beperkt te zijn. Wanneer we kijken naar het Klassiek Grieks blijkt dat er in performatief taalgebruik een aoristus met presensbetekenis voorkomt, een zogenaamde "tragische aoristus" (Bary 2009: 124):

- (5) GR τὴν ἐμὴν φιλίην κατώμωσ^{'aor.past}, ἦν ἂν εὐορκοῖμ' ἐγώ.
Ik zweer het op mijn leven, een eed die ik wel zal houden!
 (Bary 2009: 122, vertaling JK)

De aoristus wordt buiten dit specifieke geval van performatief taalgebruik, uitsluitend gebruikt om te refereren aan handelingen in het verleden. Volgens Bary komt dit bijzondere gebruik van de aoristus in het Klassiek Grieks voort uit het gemis aan een vorm die zowel presens als aoristus (PF aspect) uitdrukt, iets wat we in het Slavisch dus een PF presens zouden noemen!³ Hoewel deze vorm Bary de "optimale vorm" lijkt voor taalhandelingen, blijkt uit het Slavische materiaal dat talen die deze vorm wel bezitten, hem toch vaak niet gebruiken in taalhandelingen en dus (mede) gebruik maken van de "suboptimale vorm", het IPF presens, een vorm die overigens in het Klassiek Grieks ook voorkomt in taalhandelingen (Bary 2009: 124).⁴ We zullen hieronder zien dat het restrictieve gebruik van PF presens in performatieve contexten voor een groot deel te maken heeft met de ontwikkeling van de betekenis van PF presensvormen in de richting van

futurumbetekenis die al in een vroeg stadium in het Slavisch werd ingezet.

2 Performativiteit in het Oudkerkslavisch

Gezien het bovenstaande is het om meerdere redenen goed om eens stil te staan bij het gedrag van het OKS als het gaat om performatief taalgebruik.

Allereerst maakt het OKS een vergelijking tussen het Byzantijns Griekse tijd- en aspectsysteem en het oudst bekende Slavische tijd- en aspectsysteem mogelijk, aangezien OKS teksten allemaal vanuit het Byzantijns Grieks vertaalde teksten zijn. Hierbij is het aan de ene kant interessant om te zien of het Klassiek Griekse systeem, waarin ofwel een tragische aoristus, ofwel een IPF presensvorm werd gebruikt in performatieve contexten, zich in het Byzantijns Grieks onveranderd voortzet. Aan de andere kant is het de vraag hoe OKS de Griekse taalhandelingen vertaalt; gebruikt het ook twee verschillende vormen, en dan misschien wel volgens dezelfde aspectuele verdeling als het Grieks, of gebruikt het bijvoorbeeld alleen de zogenaamde optimale vorm, het PF presens?

Ten tweede dient zich natuurlijk de vraag aan waar de diversiteit in de moderne Slavische talen vandaan komt. Kunnen we al wat van die moderne diversiteit zien in het OKS? Is het afwijkende gedrag van het Sloveens ten opzichte van bijvoorbeeld het Russisch te verklaren uit een innovatie, of heeft juist het Russisch een innovatie doorgemaakt? En kunnen we, als we inzicht krijgen in de oudst bekende situatie, ook een verklaring vinden voor de verschillende ontwikkelingen die de moderne Slavische talen hebben doorgemaakt?

Net als het Klassiek Grieks, gebruikt het Byzantijns Grieks ook IPF presensvormen om taalhandelingen uit te drukken en het OKS volgt dat gebruik in een aantal gevallen:

- (6) BYZ Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι^{ipf,pres} ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους
- OKS ЗАПОВѢДЬ НОВАЯ ДАДИ^{ipf,pres} ВАМЪ . ДА ЛЮБИТЕ ДРОУГЪ ДРОУГА . ЪКОЖЕ ВЪЗАЛЮБИХЪ ВЫ . ДА І ВЫ ЛЮБИТЕ ДРОУГЪ ДРОУГА .⁵

Een nieuw gebod geef Ik u, dat gij elkander liefhebt; gelijk Ik u liefgehad heb, dat gij ook elkander liefhebt. (Johannes 13:34)⁶

Het OKS gebruikt hier dus een IPF⁷ presens en niet de PF vorm ΔΑΜΖ ‘ik geef’, waarmee het er in eerste instantie dus op lijkt dat het OKS zich vergelijkbaar gedraagt met het moderne Macedonisch en Russisch. Ook in het volgende voorbeeld gebruiken zowel Byzantijns Grieks als OKS een IPF presensvorm:

- (7) BYZ Ἐξομολογούμαι^{ipf,pres} σοι, πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς
 OKS исповѣдаѣи^{ipf,pres} са тебѣ оуе . г(оспо)ди небуоу і земли .
Ik prijs U, Vader, Heer des hemels en der aarde (Mattheus 11:25)

Uit bovenstaande voorbeelden zou de indruk kunnen ontstaan dat het gebruik van PF vormen in taalhandelingen een innovatie in het Sloveens is. Dat zou dan wel een innovatie met een lange traditie zijn: al vanaf de zogenaamde Freisinger fragmenten, een Oud-Sloveense tekst,⁸ komen PF vormen voor in performatief taalgebruik (Galton 1976:94).

In het OKS komen echter ook voorbeelden voor van PF werkwoorden in taalhandelingen, zoals in onderstaand voorbeeld uit het Euchologium Sinaiticum:

- (8) OKS исповѣмъ^{pf,pres} са тебѣ в(о)же .-. исповѣмъ са | прізовѣ и мѣа твоѣ .-.
Wij loven U o God. Ik loof U en roep Uw naam aan (Psalm 75:1)

De Septuagint gebruikt in dit voorbeeld futurumvormen, waardoor de OKS PF presensvormen in eerste instantie de verdenking op zich laden in dit geval futurumbetekenis te hebben. Uit de context blijkt echter duidelijk dat het niet gaat om acties in de toekomst. Bovendien zijn de futura in de Septuagint gebaseerd op Hebreeuwse perfecta, die hier juist gebruikt worden omdat het om taalhandelingen gaat (Van Peursen 2004: 75; vlg. ook Rogland 2001: 127-134).⁹

reden om aan te nemen dat de vertaler of kopiïst van de Assemanianus het Grieks minder goed begrepen heeft; wellicht heeft hij zelfs een tekst gekopieerd waarin een IPF presensvorm stond, maar naar zijn gevoel paste hier klaarblijkelijk beter een PF presensvorm. Het OKS heeft dus een keuze tussen PF en IPF aspect in performatieve contexten, maar laat zich in die keuze niet altijd door het Grieks leiden.

Behalve de variatie die we al zagen tussen de voorbeelden 7, 8 en 9 zijn er nog meer voorbeelden te vinden waarin OKS codices onderling verschillen in aspectgebruik in taalhandelingen. Een voorbeeld is Mattheus 9: 2, waarin een Grieks perfectum (!) wordt gebruikt in een taalhandeling.¹² Hier vertalen Zographensis, Marianus en Assemanianus allemaal met een IPF presens. De enige andere ons overgeleverde OKS evangelietekst, Savina kniga, vertaalt echter met een PF presens (zie voorbeeld 10, OKS 2):

- (10) BYZ Θάρσει, τέκνον· ἀφέωνται^{perf} σοι αἱ ἁμαρτίαι σου
 OKS 1 Δρῶσαι ἡμᾶς ὄτῳ πούστηκῶτῳ^{ipf,pres} τι σα ἡρῶσι τῶσι
 (Zographensis)
 OKS 2 НАДѢ СА ЧАДО . ОТЪДАДАТЪ^{pf,pres} ти са ἡρῶσι (Savina kniga)
 Houd moed, mijn kind, uw zonden worden vergeven.
 (Mattheus 9:2)

Ditzelfde verschil tussen de codices komt direct daarna in Mattheus 9:5 nog een keer terug.

Het Byzantijns Grieks heeft dus een ander systeem dan het Klassiek Grieks en blijkt naast IPF presensvormen, ook futura en perfecta te gebruiken in performatieve contexten. Daarmee is de keuze niet langer beperkt tot een keuze tussen een IPF en een PF werkwoord (een IPF presensvorm en een tragische aoristus) zoals in het Klassiek Grieks, maar doen er ook vormen mee die zich aan die aspectdichotomie onttrekken.¹³ Het OKS systeem lijkt daarom meer op het Klassiek Griekse systeem; de variatie is te vinden tussen PF en IPF presens, andere werkwoordsvormen mengen zich niet in de strijd om een plaatsje in performatief taalgebruik.

In bovenstaand geval, met het Griekse perfectum, worden de OKS vertalers dus niet geleid door de Griekse aspectoppositie. Het is ten eerste interessant om te zien dat alle codices een presensvorm hebben als vertaling van dit Griekse perfectum, waaruit blijkt dat de vertalers de uiting opvatten als een taalhandeling, maar ook dat de verschillende codices opnieuw een verschillende aspectkeuze laten zien in het geval van performatief taalgebruik. Deze verschillende keuzes kunnen in dit geval niet worden teruggevoerd op interferentie met het Griekse aspectsysteem, zoals dat misschien nog had kunnen worden beargumenteerd bij voorbeeld 9.

Ten slotte blijkt uit de voorbeelden dat het in het OKS niet alleen gaat om variatie tussen codices, waarin de ene codex een voorkeur heeft voor PF aspect in een dergelijke context en de andere codex voor IPF aspect. In voorbeeld 9 gedraagt de Assemanianus zich immers anders dan de overige codices, terwijl in voorbeeld 10 de Assemanianus samen met de andere codices tegenover Savina kniga staat. De variatie bestaat dus binnen het OKS taalsysteem en niet alleen tussen codices.

Uit bovenstaande OKS voorbeelden valt op te maken dat al in het oudste ons bekende taalstadium van het Slavisch PF werkwoorden naast IPF werkwoorden werden gebruikt in performatief taalgebruik. Het Sloveens is daarmee niet de taal met de innovatie, het zijn eerder het Russisch en het Zuid-Slavisch (behalve het Sloveens) die zich anders zijn gaan gedragen.

3 Terug naar het heden

Uit de OKS data blijkt dus dat het gebruik van PF presensvormen in taalhandelingen een oud verschijnsel is. Dit is ook in lijn met de verklaring die Dickey (2000) geeft voor de verschillen die er tussen moderne Slavische talen gevonden worden o.a. op het vlak van performatieven. De oostelijke Slavische talen (in de indeling van Dickey Russisch, Oekraïens, Wit-Russisch en Bulgaars) gebruiken alleen dan een PF werkwoord als de situatie contrasteert met een andere situatie, het PF aspect drukt in die talen TEMPORAL DEFINITENESS uit (Dickey 2000). Barentsen komt in zijn theorie over het Russisch aspect tot een vergelijkbare conclusie: er is behalve een

TOTALE SITUATIE ook een SEQUENTIËLE CONNECTIE nodig met een andere situatie (Barentsen 1995: 15-17 en 1998: 49-50). Deze extra restrictie op het gebruik van PF werkwoorden, de sequentiële connectie, is een innovatie in de oostelijke Slavische talen (vgl. Wiemer 2008: 402) en heeft ook het gebruik van PF presens in taalhandelingen teruggedrongen (Dickey 2000: 201). Vanuit dat gezichtspunt is het dus te verwachten dat er in vroeger taalstadia meer contexten te vinden zijn waarin PF werkwoorden voorkomen dan nu in de oostelijke Slavische talen, iets wat de OKS data in het geval van performatief taalgebruik bevestigen.

In de westelijke Slavische talen (Sloveens, Tsjechisch, Slowaaks en Sorbisch) is de betekenis van het PF aspect alleen TOTALITEIT (Dickey 2000: 263). Zodra een handeling als totaal wordt voorgesteld, iets wat het geval is bij taalhandelingen, kan een PF werkwoord gebruikt worden; er is geen extra restrictie bovenop die totaliteit, zoals in de oostelijke Slavische talen. Het is dus te verwachten dat er in de westelijke Slavische talen meer contexten zijn waarin PF werkwoorden voorkomen dan in de oostelijke Slavische talen en dat het gebruik van PF werkwoorden ten opzichte van eerdere taalstadia niet is teruggedrongen, of op zijn minst minder dan in de oostelijke Slavische talen. Contrastieve studies van de verschillende moderne Slavische talen (Stunová 1993; Dickey 2000) en ook de OKS voorbeelden van performatief taalgebruik die in dit artikel zijn besproken bevestigen deze verwachting.

Hoewel deze theorieën dus verklaren waarom het Sloveens meer PF werkwoorden gebruikt dan bijvoorbeeld het Russisch, blijven er toch twee vragen over. Ten eerste: waarom gebruikt het Sloveens vaker PF presens in performatieve contexten dan bijvoorbeeld het Tsjechisch (Galton 1976: 92) waar de kernbetekenis van het PF aspect hetzelfde is, namelijk ‘totaliteit’? En ten tweede: waarom zou het Sloveens überhaupt nog IPF vormen gebruiken als er voor de “optimale vorm”, het PF presens, geen restricties gelden? Het antwoord op beide vragen ligt in de ontwikkeling van het Sloveense werkwoordsysteem, met name in de bijzondere omstandigheid dat het Sloveens zowel een analytisch als een synthetisch PF futurum heeft. Opnieuw kruisen hier dus het tijd- en aspectsysteem.

Een belangrijke vingerwijzing voor het belang van het tijdsysteem in taalhandelingen is al te vinden in het Bulgaars, dat zich wat betreft performatief taalgebruik geheel schaart bij de Zuid-Slavische taalgroep, en zich daarmee lijkt te onttrekken aan de oost-west divisie waar het in de meeste andere gevallen wel aan meedoet (Dickey 2000). De Zuid-Slavische talen, ook het Bulgaars, hebben een analytisch futurum en wijken in dat opzicht dus af van zowel de Oost-Slavische als de West-Slavische talen (niet te verwarren met de oostelijke en westelijke Slavische talen uit de typologie van Dickey, met een grens die dwars door het Zuid-Slavische taalgebied heenloopt). Het is dit nieuwe, analytische, futurum in het Bulgaars dat wordt ingezet in taalhandelingen met een PF werkwoord. Het Bulgaars lijkt wat dat betreft wel wat op het Engels (zie voorbeeld 4):

(11) BG   Ще кажа^{pf.fut} само, че си глупак!

Ook het Servisch gebruikt de analytische futurumvorm in performatieve contexten:

(12)SR   Pomenućemo^{pf.fut} toliko da je u nekim govorima [...](Ivić 1991:123)¹⁴

We merken slechts op dat in bepaalde dialecten [...]

Deze ontwikkeling in de Zuid-Slavische talen, van een PF presens in het OKS naar een PF futurumvorm in de moderne talen, doet overigens meteen denken aan de ontwikkeling van de Klassiek Griekse tragische aoristus naar het Byzantijns Griekse futurum.¹⁵

Futurumgebruik en performatieve functies van PF werkwoorden blijken dus door alle Slavische talen heen behoorlijk verweven te zijn, of die talen nu een PF presens gebruiken voor futurum, of een nieuwe, analytische, PF futurumvorm hebben. Dickey spreekt zelfs van een “gray area”; taalhandelingen bevinden zich op een soort betekeniscontinuüm tussen

presens en futurum (Dickey 2000:202).

Maar wat heeft dit te maken met de verschillen tussen het Tsjechisch en het Sloveens? Het Sloveens is de enige moderne Slavische taal dat het PF futurum op twee manieren kan vormen, zowel met PF presensvormen, als met een analytisch futurum (een vorm van *biti* ‘zijn’ + *l*-participium). Hierdoor is PF futurum niet langer exclusief het domein van PF presensvormen. De los-vaste band van PF presensvormen met het futurum die het gevolg is van die ontwikkeling, maakt deze vormen uitermate geschikt om voor taalhandelingen te worden gebruikt, zoals ook Galton concludeert (1976: 95). Voor het ondubbelzinnig refereren aan een toekomstige gebeurtenis staat het analytisch futurum ter beschikking, dus de PF presensvormen kunnen, zonder een groot risico te lopen geïnterpreteerd te worden als toekomstreferentie, andere functies van PF presens vervullen, die in de overige Slavische talen sterker aan verval onderhevig zijn geweest, of zelfs zijn verdwenen. Het tijdsysteem in het Sloveens, of anders gezegd, het specifieke arsenaal aan werkwoordsvormen, heeft dus zijn weerslag gehad op de ontwikkeling van de functies van het werkwoordsaspect. Het Tsjechisch heeft geen analytisch PF futurum tot zijn beschikking en verschilt daarin van het Sloveens. In het Tsjechisch is het PF presens daarom sterker met de futurumfunctie verbonden dan in het Sloveens. Dit zou het verschil tussen het Sloveens en het Tsjechisch met betrekking tot het gebruik van PF presens in performatieve contexten goed kunnen verklaren; in het Tsjechisch heeft de sterkere futurumfunctie de overige functies van PF presens verder verdrongen.

De relatief grote variatie tussen IPF en PF in performatief taalgebruik die we zagen in het OKS, past ook in een beeld waarin futurumbetekenis minder sterk verbonden is met PF werkwoorden. In het OKS is die verbondenheid inderdaad een stuk zwakker dan bijvoorbeeld in het moderne Russisch, getuige het grote aantal voorbeelden van PF presens met andere dan futurumbetekenis en de regelmatige vertaling van Griekse futura (met futurumbetekenis) door IPF werkwoorden (cf. Kopečný 1962: 171-174; Birnbaum 1958: 20-21).

Hiermee is de misschien nog wel prangender vraag, namelijk waarom het Sloveens dan überhaupt nog IPF werkwoorden gebruikt voor taalhandelingen, natuurlijk nog niet beantwoord. Opnieuw ligt het antwoord besloten in het tijdsysteem, ditmaal in de *ontwikkeling* ervan in samenspel met de ontwikkeling van het aspectstelsel.

Het IPF aspect is een Slavische innovatie (Galton 1976: 293), wat betekent dat afgeleide werkwoorden, de IPF werkwoorden, nieuwkomers zijn in het Slavische werkwoordstelsel. Het is daarom aannemelijk om voor het Slavisch een periode van ontwikkeling aan te nemen waarin IPF werkwoorden steeds meer functies overnemen van de “vanouds” aanwezige werkwoorden, de werkwoorden waarvan die nieuwkomers werden afgeleid, oftewel de latere PF werkwoorden (Wiemer 2008: 386). In dat proces van ontwikkeling blijkt de performatieve context dus gevoelig te zijn geweest voor “overname” door de IPF werkwoorden, anders dan bijvoorbeeld de futurumcontext, of narratieve sequenties. Aangezien ook in de tijd van het OKS PF presensvormen vaak een futurumbetekenis hadden, werden al in die tijd andere functies die daarmee verward konden worden langzamerhand overgenomen door de IPF presensvormen.

In het Sloveens ontwikkelden zich echter op een gegeven moment naast het PF presens, ook analytische PF futurumvormen. Omdat deze futurumvormen pas ontstonden na het ontstaan van de afleiding van IPF werkwoorden, heeft de algemeen Slavische tendens om de PF presensvormen in taalhandelingen te vervangen door IPF presensvormen, ook zijn sporen achtergelaten in het Sloveens. Anders gezegd: het Sloveens heeft een flink stuk van de ontwikkeling richting minder gebruik van PF presensvormen en meer gebruik van IPF presensvormen in performatieve context meegemaakt, een ontwikkeling die parallel liep aan de steeds sterker wordende associatie van PF presens met het futurum. De opkomst van het analytisch futurum kan die ontwikkeling hebben afgeremd, of gestopt. Het huidige Sloveens kan gezien worden een kind van deze ontwikkeling, waarbij de IPF performatieven een erfenis uit het verleden zijn. Eigenlijk is dat tegenovergesteld aan het Russisch, waar de kleine selectie *verba dicendi*

die nog in PF presens gebruikt worden voor taalhandelingen ook gezien kan worden als een overblijfsel uit een ouder taalstadium (vgl. ook Wiemer (2008: 403) die spreekt over *residuale Verwendung* van PF presensvormen in het Russisch).

4 Conclusie

Bovenstaande analyse laat zien dat een performatieve context goed de gevoeligheden en interacties blootlegt die spelen tussen tijd- en aspectsystemen in zowel synchroon als diachroon perspectief. De verschillen die er tussen de moderne Slavische talen bestaan, zijn uit te leggen in termen van wederzijdse beïnvloeding van tijd en aspect, die zich gedurende de ontwikkeling van de verschillende talen op verschillende manieren manifesteerde. De vergelijkingen met het Grieks (en in mindere mate het Engels) tonen verder aan dat dit geen puur Slavische ontwikkelingen zijn.

Vergelijking van de moderne Slavische talen met het OKS laat zien dat de westelijke Slavische talen (in de typologie van Dickey), met het Sloveens aan kop, het meest conservatief zijn als het gaat om het gebruik van PF presens in taalhandelingen. De oostelijke Slavische talen hebben een innovatief aspectstelsel, waardoor het gebruik van PF werkwoorden in veel contexten, waaronder het gebruik van het PF presens in performatief taalgebruik, sterk is teruggedrongen ten opzichte van oudere taalstadia. De verschillende aspectbetekenissen verklaren dus voor een belangrijk deel de verschillen tussen deze twee groepen Slavische talen.

In de Zuid-Slavische talen (behalve Sloveens) heeft het analytisch futurum het synthetisch futurum verdrongen, waarmee ook het gebruik van PF presensvormen in taalhandelingen verdwenen is. Daardoor wordt een vergelijking met de andere Slavische talen op het eerste gezicht bemoeilijkt. Maar het zijn wel de Zuid-Slavische talen die doorslaggevend bewijs leveren voor de verwevenheid van performatief taalgebruik en futurumfunctie, doordat in die talen de analytische futurumvormen ook gebruikt worden in taalhandelingen. In het geval van deze nieuwe vormen kan er immers geen sprake zijn van een residu uit een ouder taalstadium, van voordat deze

vormen een futurumfunctie hadden, want deze vormen zijn nou juist opgekomen als futurumvormen. Voor de Zuid-Slavische talen kunnen de verschillen met de rest van de Slavische talen dus verklaard worden vanuit verschillen tussen de tijdsystemen. Aan de andere kant laten de voorbeelden zien dat het gebruik van PF presens in het Russisch en PF futurum in de Zuid-Slavische talen in performatieve context goed vergelijkbaar is. Het gaat in beide systemen om vormen die normaal gesproken voor het futurum worden gebruikt, die PF zijn en buiten de al genoemde futurumfunctie ook een performatieve functie hebben. Achter de vormverschillen gaan dus verrassend grote en systematische overeenkomsten schuil.

Ook verschillen in aspectgebruik binnen de westelijke groep, tussen bijvoorbeeld het Sloveens en het Tsjechisch, kunnen worden verklaard vanuit de verschillende tijdsystemen. Het Sloveens heeft, in tegenstelling tot het Tsjechisch, naast de PF presensvormen voor het futurum, ook een analytisch futurum ontwikkeld. In het Sloveens hebben deze nieuwe futurumvormen, anders dan in de andere Zuid-Slavische talen, geen functie gekregen in performatief taalgebruik, die positie was immers al bezet door de PF presensvormen. Maar dankzij de nieuwe analytische vormen hebben de PF presensvormen extra ruimte gekregen, of juist gehouden, om hun performatieve functie te vervullen, meer dan in het Tsjechisch, dat de functies niet over twee vormen kan verdelen. Hier lijkt dus sprake te zijn van directe invloed van het tijdsysteem op het gebruik van PF werkwoorden in performatief taalgebruik.

De analyse toont verder aan dat de diachrone benadering van performativiteit in het Slavisch bruikbare resultaten oplevert voor een synchrone beschrijving van de Slavische talen. Niet alleen oudere taalstadia, zoals het OKS, tonen systemen in ontwikkeling, ook de moderne Slavische talen zijn niet meer dan een stap in een diachrone ontwikkeling, met residuen uit vroeger tijden, sterk ontwikkelde trends van het nu en beginnende innovaties die iets van de toekomst van de taal laten zien. De IPF presensvormen in het Sloveens en de kleine groep PF werkwoorden in het Russisch die in performatieve context gebruikt worden, zijn voorbeelden

van dergelijke overblijfselen uit oudere taalstadia, die vanuit een puur synchroon standpunt moeilijker te plaatsen zijn.

Het zou goed zijn om de wederzijdse beïnvloeding van tijd en aspect ook in andere contexten diachroon onder de loep te nemen, nu blijkt dat een dergelijke aanpak bij performatief taalgebruik tot interessante resultaten leidt. Een mogelijke context waarin zulk onderzoek vruchtbaar zou kunnen zijn is het zogenaamde *general factual* gebruik van IPF werkwoorden (Bondarko 1971: 28-30; Dickey 2000), iets wat het sterkst verbreid is in de oostelijke Slavische talen (Dickey 2000), maar wat in het Bulgaars, een taal die, zoals al eerder opgemerkt, op andere punten wel meegaat met de oostelijke Slavische talen, veel minder sterk aanwezig is. De aanwezigheid van een rijke inventaris aan verleden tijdsvormen (imperfectum, aoristus en perfectum, allemaal gevormd van zowel IPF als PF werkwoorden) zou daar heel goed debet aan kunnen zijn. Uiteraard is ook hier het OKS weer een goed vertrekpunt om de ontwikkeling door de tijd te volgen. Wellicht kan een goede bestudering van deze factoren in verschillende contexten ook licht werpen op de vraag waarom er zich in de oostelijke Slavische talen een innovatie heeft voorgedaan, die we in de westelijke Slavische talen niet tegenkomen, een innovatie die verantwoordelijk is voor de zeer uiteenlopende functies van het werkwoordsaspect in de Slavische talen.

Noten

1 Ook perfectief presens *obljubim* komt voor, maar dan in meer colloquiaal taalgebruik en het is ook dan nog meer uitzondering dan regel (Žagar 2005: 2). De vraag wanneer het Sloveens kiest voor een PF en wanneer voor een IPF werkwoord in taalhandelingen is een aparte studie waard.

2 Vergelijk dit bijvoorbeeld met het “general factual”gebruik van IPF werkwoorden, wat ook in alle Slavische talen voorkomt (Bondarko 1971: 28-30; Dickey 2000), waar een IPF werkwoord wordt gebruikt om te refereren aan het voorkomen van een (vaak totale) handeling in het verleden in zinnen zoals: *Heb jij dat boek wel eens gelezen?* Een andere context waarin in alle Slavische talen IPF werkwoorden kunnen worden gebruikt om totale handelingen weer te geven is in historisch of narratief presens (Galton 1976: 24-25; Dickey 2000: 154).

3 Het lijkt, mede in het licht van de Slavische verhouding tussen futurum en PF presens, niet vergezocht om te veronderstellen dat het Griekse futurum voortkomt uit een dergelijke “presens aoristus”, waarvan deze tragische aoristus misschien nog wel een afspiegeling is. Ook de morfologische relatie tussen sigmatisch futurum en sigmatische aoristus lijkt hierop te wijzen (Bary 2009: 126). Zo bekeken liggen het Griekse aspectstelsel en het Slavische

PERFORMATIVITEIT, TIJD EN ASPECT IN HET SLAVISCH

aspectsysteem misschien wel minder ver uit elkaar dan de aanblik van de systemen op het eerste gezicht doet vermoeden.

4 Voor het Grieks klinkt het vreemd om te spreken van een IPF presens, omdat er geen PF presens bestaat en presensvormen dus automatisch bij het IPF aspect horen. In dit artikel wordt vanwege de vergelijking met het Slavisch de term IPF presens ook voor het Griekse presens indicatief gehanteerd. Overigens gebruikt Bary (2009) de term ook, zij het met IPF tussen haakjes: (*imperfective*) *present tense*.

5 In drie van de vier codices met evangelieteksten, Zographensis, Assemanianus en Savina kniga. De codex Marianus heeft een ander IPF presensvorm: *исповѣдаѣхъ*, hier te vertalen met 'ik verkondig'.

6 De Nederlandse vertalingen van Bijbelteksten komen uit de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951 (NBG). In een aantal gevallen is er enigszins afgeweken van de NBG vertaling ten gunste van een betere vertaling van het Grieks, of om betere vergelijking tussen de verschillende teksten mogelijk te maken.

7 De voorbeelden zijn alleen van werkwoorden die in een aspectpaar voorkomen, waarbij het IPF werkwoord is afgeleid van het PF werkwoord, zodat er in principe altijd een keuze mogelijk is voor beide aspecten. Hoewel het misschien prematuur is om te spreken van PF en IPF werkwoorden in het OKS, wordt de terminologie voor het gemak aangehouden. De werkwoordsparen lijken ten minste in zoverre op de aspectparen in veel moderne Slavische talen, dat de niet-afgeleide presensvormen vaak een futurumbetekenis hebben, terwijl afgeleide presensvormen meestal een algemene of repetitieve betekenis hebben. Meer specifiek onderzoek is nodig om een afgewogen oordeel te kunnen vellen over de status van het aspectsysteem in het OKS en de vraag of je voor dat taalstadium al kan spreken van IPF en PF werkwoorden. Om vergelijkbare redenen gebruikt Bermel (1997) de termen *protoprofective* en *protoimperfective* voor werkwoorden in het Oudrussisch.

8 De tekst komt uit dezelfde periode als de OKS handschriften die ons zijn overgeleverd (eind 10de, begin 11de eeuw), maar is gesteld in Latijns schrift en heeft een aantal kenmerken die als typisch Sloveens worden gezien (Lysaght 1982: 103; Schenker 1995: 72), waardoor hij niet tot het corpus van het OKS wordt gerekend, maar wordt gezien als de oudste bekende Sloveense tekst.

9 Een ander voorbeeld van een Grieks futurum als vertaling van een Hebreeuwse performatief is te vinden in 1 Kronieken 29:13. Daar wordt in het Hebreeuws een participium gebruikt, dat in performatieve context langzamerhand de functie van het perfectum overneemt (Van Peursen 2004: 75-76; Rogland 2001: 127). Een vergelijking van dit Hebreeuwse proces van overname met de in het Slavisch en Grieks aangetroffen processen voert nu te ver, maar kan wellicht interessante parallellen aan het licht brengen op het gebied van de interactie van performativiteit, tijd en aspect tussen deze niet-verwante talen.

10 Dit gaat in tegen de bewering van Campbell (2008: 39) dat een futurumvorm in het Bijbels Grieks nooit aan iets anders dan een toekomstige situatie refereert. Deze stelling lijkt in het licht van de voorbeelden 8 en 9 moeilijk vol te houden. Bovendien kan dit gebruik van het Griekse futurum meer lastige kwesties in de verhouding tussen OKS en Byzantijns Grieks verklaren, zoals de frequente vertaling van het Griekse futurum van *ψάλλω* 'zingen' door een presensvorm van het OKS *πρᾶσι* 'zingen' (zie Dostál 1954: 128). Uiteindelijk is zingen dat je zingt ook een soort van performatief taalgebruik, of op zijn minst een vorm van *coincidence* (vgl. Galton 1976 en Dickey 2000).

11 Nederlands Bijbelgenootschap 1951 en De Nieuwe Bijbelvertaling.

12 Met Grieks wordt hier expliciet de Byzantijnse versie bedoeld; andere handschriften van het Nieuwe Testament hebben een presensvorm. Uit de verschillen die er bestaan tussen de

Byzantijnse versie en andere handschriften, wordt overigens duidelijk dat de OKS codices vertalingen zijn van de Byzantijnse versie van het Nieuwe Testament.

13 Het Griekse futurum wordt vaak als aspectloze vorm gezien (maar zie Campbell 2008: 39). Wanneer je de vorm echter ziet als de opvolger van de Klassiek Griekse tragische aoristus, wordt daarmee dus in zekere zin ook de Klassiek Griekse aspectoppositie in performatieve context voortgezet. Het perfectum staat duidelijker buiten de oppositie tussen PF en IPF.

14 Overigens zou ook het Russisch, ondanks de sterke restricties op het gebruik van PF presens, in deze context een PF presens kunnen gebruiken: *Замечу*^{pf,pres} только, что одно обстоятельство не принято ими в соображение ... 'Ik merk slechts op, dat één omstandigheid niet door hen in aanmerking is genomen [...]'. (Bondarko 1971:222, vertaling JK)

15 Het is dan ook nog maar de vraag hoe verschillend het Zuid-Slavisch en het Russisch eigenlijk zijn op dit punt. Er is een vormverschil, een analytische vorm in het Zuid-Slavisch tegenover een synthetische vorm in het Russisch. In beide gevallen gaat het echter om een vorm die normaal gesproken futurumbetekenis heeft en bovendien ook in beide gevallen om een PF werkwoord. In het Bulgaars en het Macedonisch (anders dan in het Servisch en Kroatisch waar een presensvorm van het hulpwerkwoord *hteti/hjeti* 'willen' + infinitief gebruikt wordt) is het analytisch futurum bovendien een combinatie van een partikel (ще) en een presensvorm, waardoor het enige vormverschil met het Russisch het ingevoegde partikel is. Overigens komen het Bulgaarse en het Macedonische partikel voort uit een presensvorm van hetzelfde hulpwerkwoord 'willen' als in het Servisch en Kroatisch gebruikt wordt voor de vorming van het futurum. Het gebruik van presensvormen na het partikel is te danken aan het verlies van de infinitief in het Bulgaars en Macedonisch. De gelijkenis met het Russisch is dus via een omweg tot stand gekomen.

Bibliografie

- Austin, J.L. 1962. *How to do things with words*. Oxford.
- Barentsen, A.A. 1995. 'Trexstufenčataja model' invariantsa soveršennogo vida v russkom jazyke.' ['A three-level model of the invariant meaning of the perfective aspect in Russian.'] In: Karolak, S. (ed.) *Semantika i struktura slavjanskogo vida I*, 1-26. Kraków.
- Barentsen, A.A. 1998. 'Priznak {sekventnaja svjaz'} I vidovoe protivopostavlenie v russkom jazyke' ['The feature 'sequential connection' and the aspectual opposition in Russian'] In: Čertkova, M. Ju. (ed.) *Tipologija vida: problemy, poiski, rešenija*, 43-58. Moscow.
- Bary, C.L.A. 2009. *Aspect in Ancient Greek: A semantic analysis of the aorist and imperfective*. Enschede.
- Bermel, N. 1997. *Context and the Lexicon in the Development of Russian Aspect*. California.
- Birnbaum, H. 1957. *Untersuchungen zu den Zukunftumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen*. Stockholm.
- Bondarko A.B. 1971. *Vid i vremja russkogo glagola (značenie i upotreblenie) [Aspect and tense of the Russian Verb (meaning and usage)]*. Moscow.
- Campbell, C.R. 2008. *Basics of Verbal Aspect in Biblical Greek*. Grand Rapids, Michigan.
- Dickey, S.M. 2000. *Parameters of Slavic Aspect*. Stanford.
- Dostál, A. 1954. *Studie o vidovém systému v staroslověnině*. Praag.
- Galton, H. 1976. *The Main Functions of the Slavic Verbal Aspect*. Skopje.
- Ivić, P. 1991. *Iz istorije srpskohrvatskog jezika (= Izabrani ogledi II)*. Niš.
- Kopečný, Fr. 1962. 'Zur Entstehung der Futurbedeutung beim perfektiven Präsens im Slavischen.' *Scando-Slavica*, vol. 8, 171-181.

PERFORMATIVITEIT, TIJD EN ASPECT IN HET SLAVISCH

- Koschmieder, W. 1930. 'Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Präsens.' *Zeitschrift für slavische Philologie*, vol. 7, 341-358.
- Lysaght, Th.A. 1982. *A Selection of Ancient Slav Literary Monuments incorporating Monumenta Minora Palaeobulgaricae*. Vienna.
- Peursen, W.Th. van 2004. *The Verbal System in the Hebrew Text of Ben Sira*. Leiden.
- Rogland, M.F. 2001. *Alleged non-past uses of qatal in classical Hebrew*. Assen
- Schenker, A.M. 1995. *The Dawn of Slavic*. Yale language series, New Haven and London.
- Stunová, A. 1993. *A contrastive study of Russian and Czech aspect: invariance vs. discourse*. Amsterdam.
- Wiemer, B. 2008. 'Zur innerslavischen Variation bei der Aspektwahl und der Gewichtung ihrer Faktoren.' In: *Deutsche Beiträge zum 14. Internationalen Slavistenkongress, Ohrid*, 383-409
- Žagar, I.Ž. 2005 'Performativity as Tense and Aspect.' *International Review of Pragmatics*, vol. 3 (2).

Gebruikte diplomatieke edities van OKS teksten

Codex Assemanianus	<i>Evangeliarium Assemani, Codex Vaticanus 3 Slavicus Glagoliticus, Tomus II</i> . Kurz, J (ed.) (1955). Prague.
Codex Marianus	<i>Quattuor Evangeliorum Codex Marianus Glagoliticus</i> . Jagić, V. (ed.) (1883). Graz. (Reprint 1960).
Codex Zographensis	<i>Quattuor Evangeliorum Codex Glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus</i> . Jagić, V. (ed.) (1879). Graz. (Reprint 1954).
Euchologium Sinaiticum	<i>Euchologium Sinaiticum, Starocerkvenoslovanski Glagolski Spomenik II. del</i> . Nahtigal, R. (ed.) (1942). Ljubljana.
Psalterium Sinaiticum	<i>Sinajskaja Psalmyr', glagoličeskij pamjatnik" XI veka. Sever'janov"</i> , S. (ed.) 1954. Graz.
Savina Kniga	<i>Savvina Kniga</i> . Ščepkin, V. (ed.) (1959). Graz.